

पंचायती राज आणि 73 वी घटनादुरुस्ती

डॉ. रक्षा महाजन

सहायक प्राध्यापक,

राज्यशास्त्र विभाग,

लोकसेवा महिला कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय
खैरी (पन्नासे), तह. हिंगणा, जि. नागपूर

प्रास्ताविक :

लोकशाही म्हणजे प्रत्यक्ष जनतेचे सरकार. जेथे जनता प्रत्यक्ष स्वतः किंवा स्वतःच्या प्रतिनिधीद्वारे शासन चालविते या शासनव्यवस्थेत सर्व निर्णय जनतेच्या बहुमताने होतात. जनतेच्या सहभागाशिवाय ही शासनव्यवस्था यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यामुळे जनतेला शासननिर्णयात सहभागी करून घेण्यासाठी सत्ता जनतेपर्यंत पोहचविणे महत्त्वपूर्ण ठरते. जेणे करून स्वविकासाचा मार्ग ते स्वतः निर्धारित करू शकतील. याच उद्देशाला पूर्ण करण्यासाठी सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेवर जोर देण्यात आला.

प्रस्तूत शोधनिबंधाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

- 2022 हे स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे होत आहे. गेल्या 75 वर्षात पंचायत राज व्यवस्थेत झालेली परिवर्तने, सुधारणा अभ्यासणे
- पंचायत राज व्यवस्थेचा पूर्वइतिहास
- स्वातंत्र्यानंतर संविधानिक दर्जा मिळण्याचा प्रवास
- पंचायत राज व्यवस्थेची संरचना
- 73 वी घटनादुरुस्तीचे कलमवार विश्लेषण
- पंचायत राज व्यवस्थेत झालेली परिवर्तने
- पंचायती राज व्यवस्थेतील समस्या किंवा अडथळे
- समस्येचा विकासवार झालेला दुष्परिणाम
- समस्यांवरील संभाव्य उपाय योजना

शोध पद्धती

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. पंचायती राज व्यवस्थेत कार्य करणाऱ्या प्रशासकिय वर्ग व प्रतिनिधींशी प्रत्यक्ष चर्चा करून ही माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. तसेच शोधकर्त्याच्या व्यक्तिगत अवलोकनालाही स्थान देण्यात आलेले आहे.

शोध सामग्री :

हा शोध निबंध लिहितांना द्वितीय स्त्रोतांचा अवलंब केलेला आहे. त्यात पाठ्यापुस्तके, संदर्भ पुस्तके, समाचार पत्र मासिके, वेबसाईट, युट्यूब व्हिडिओ, गुगल इत्यादी घटकांचा प्रयोग केलेला आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेचा पूर्वइतिहास :

पंचायती राज व्यवस्था ही भारतीयांसाठी नविन नाही. पंचायती राज व्यवस्थेचा उल्लेख अगदी रामायण, महाभारत काळातही आढळतो. सभा समिती या दोन शब्दांचा उल्लेख या दोन्ही महाकाव्यात वारंवार आलेला आहे¹. त्यानंतर मौर्य काळातही ग्रामशासनाचा अधिकार होता असा उल्लेख आहे². इ.स. 800 ते 1000 च्या दरम्यान

चौल साम्राज्याच्या इतिहासातील एकल चौदा शिळा खऱ्या ग्रामशासनाच्या निर्देशक आहेत. चौल साम्राज्यातील ग्रामपंचायती आधुनिक ग्रामपंचायती प्रमाणेच कार्य करित होत्या³. त्यानंतर शिवाजी महाराजांच्या काळातही ग्रामपंचायतीची पद्धत सर्वत्र चालू होती⁴. बाहेरून आलेल्या मोगलांनी सुद्धा ही पद्धत स्वीकारली⁵ कारण भारतासारख्या खेड्यापाड्यात विखुरलेल्या देशाला विकेंद्रीत शासनाचीच गरज होती. यामुळेच ही व्यवस्था अनेक वर्षे आपले अस्तित्व टिकून होती. त्यातूनच खेडी स्वयंपूर्ण बनत होती. तेथे सर्वांना काम होते, व्यवसाय होते. गावागाड्यात प्रत्येकाचे काम ठरलेले होते. त्यामुळे कुणी बेरोजगार नव्हते. गाव समृद्ध होते. धनधान्यांनी भरून होते. ब्रिटिश आगमनानंतर मात्र त्यांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी हजारो वर्षे चालत आलेली गावागाड्यातील व्यवस्था मोडीत काढून तलाठी, पोलिस पाटील पासून ते कलेक्टर पर्यंत नोकरशाहीची फौज निर्माण केली. 1882 साली लार्ड रिपन या व्हाईसरॉय ने मर्यादित स्वरूपात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कार्यक्रम आणला⁶. परंतु तो कार्यक्रम आरोग्य व प्राथमिक सोयी सुविधा पुरविणे एवढाच मर्यादीत ठेवला. त्यात स्वराज्य स्वशासन या संकल्पनेचा मागमुसही नव्हता.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेची वाटचाल :

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत जेव्हा भारताचे पुनरुत्थान व नवनिर्माणार विचार चालायचे तेव्हा ग्रामविकासाला खूप महत्त्व दिल्या गेले. कारण भारत हा गावांचा देश होता. मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या गावात निवास करायची. या संदर्भात महात्मा गांधींचे विचार फार महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्यांच्या मते, "भारत हा गावांचा संघ आहे. शहरात लोक राहतात तर गावात ईश्वराचा निवास असतो."⁷ तसेच त्यांनी गावांचा विकास व समृद्धतेसाठी जनतेला 'गावा कडे चला' असे आवाहन केले. महात्मा गांधीजींना ग्रामविकासातून रामराज्य स्थापन करायचे होते. स्वतंत्र भारताचे प्रथम प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ग्रामविकासाबद्दल म्हटले की, "जर स्वातंत्र्याला सर्वसामान्यांचा आवाज बनवायचे असेल तर पंचयातींना अधिकाधिक शक्तीसंपन्न बनविणे गरजेचे आहे."⁸

भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लगेचच ग्रामविकासाला चालना देणाऱ्या योजना राबविण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्यानंतरची प्रथम पंचवार्षिक योजना कृषी क्षेत्राला समर्पित केली. त्यानंतर 2 ऑक्टोबर, 1952 साली ग्रामिण समाजाच्या विकासासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम

सुरु केला.⁹ त्यानंतर लगेचच दुसऱ्या वर्षी 1953 ला राष्ट्रीय विस्तार सेवा हा कार्यक्रम सुरु केला.¹⁰ परंतु, हजारो वर्षे गुलामीत जगलेल्या गुलामीची मानसिकता असलेल्या भारतीयांना एकदम मिळालेले अधिकार सहज स्वीकरता आले नाही. त्यामुळे या दोन्ही कार्यक्रमाला जनतेचा प्रतिसाद मिळू शकला नाही व हे कार्यक्रम पूर्णपणे अपयशी ठरले.

वरिल दोन्ही कार्यक्रमाच्या अपयशाची कारणे शोधून काढणे व लोकशाही विकेंद्रीकरणावर ठोस उपाययोजना आखण्यासाठी 1957 साली बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीचे गठन करण्यात आले जी, बलवंतराय मेहता समिती या नावानेच ओळखल्या गेली. या समितीने सामुदायिक विकास कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करून व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संदर्भात सखोल अध्ययन करून 1958 साली आपला अहवाल सादर केला¹¹ त्यात त्यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरणाची गरज सांगितली. त्यासाठी स्थानिक पातळीवर विकेंद्रीकरणाचे तीन स्तर पाडण्यात यावे. ग्राम स्तरावर— ग्रामपंचयात, तालुका स्तरावर पंचायत समिती व जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद असे सांगितले.

राष्ट्रीय विकास परिषदेने बलवंतराय मेहता समितीने सुचविलेल्या सुचना व शिफारशी स्वीकारल्या. फक्त त्रिस्तरीय पद्धती अशा एकाच पद्धतीचा आग्रह न ठेवता स्थानिक परिस्थितीनुसार राज्यांनी निर्णय घ्यावे. परंतु, पंचायत व्यवस्थेची मुळतत्वे व ठळक वैशिष्ट्ये सारखीच ठेवावी ही सक्ती केली.

केंद्राच्या शिफारशी नुसार 2 ऑक्टोबर 1959 रोजी राजस्थान सरकारने पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते आपले पहिले पंचायत स्थापन केले तेव्हा पंडित नेहरू म्हणाले, आता पंचायतीचे राज सुरु झाले. त्यामुळे या व्यवस्थेला पंचायती राज व्यवस्था नावाने ओळखल्या गेले. पहिले पंचायत राज नागौर जिल्ह्यात जो, सामुदायिक विकास कार्यक्रमाचे अध्यक्ष असलेले केंद्रीय मंत्री एस.के. डे. यांचा मतदार संघ होता या ठिकाणी स्थापन केले.¹² यानंतर अनेक राज्यांनी आपल्या राज्यात पंचायती राज्य व्यवस्था स्थापन केली. त्यात 1959 साली आंध्रप्रदेश, 1960— कर्नाटक, तामिलनाडू, आसाम, 1962— महाराष्ट्र, 1963— गुजरात, 1964— पश्चिम बंगाल इत्यादी राज्यांची नावे सांगता येतील.¹³ परंतु, सर्व राज्यातील पंचायतींची संरचना वेगवेगळी आहे. जसे राजस्थान त्रिस्तरीय पद्धती तर तामिलनाडू द्विस्तरीय, महाराष्ट्र व गुजरात मधील जिल्हा परिषद ही विकास व नियोजन एकल असल्यामुळे जिल्हा परिषद प्रभावशाली आहे. तर राजस्थान व आंध्रप्रदेश मधील प्रभाग हे नियोजन व विकासाचे एकक आहेत. त्यामुळे पंचायत समिती प्रभावशाली आहे.¹⁴

यानंतरही अनेक समितीचे गठन करण्यात आले. अनेक समितींच्या शिफारशी मिळाल्या. त्यानंतर पंचायती राज ला घटनात्मक स्थान मिळाले. त्यासमिती खालील प्रमाणे—

1977 मध्ये अशोक मेहता समिती

- ❖ 1985 मध्ये जी.व्ही.के. राव समिती

- ❖ 1986 मध्ये एल.एम. सिंघवी समिती
- ❖ 1988 मध्ये सरकारीया कमिशन केंद्र—राज्य संबंध
- ❖ 1989 मध्ये पी.के. थुंगन समिती
- ❖ 1988 मध्ये गाडगीळ समिती
- ❖ 1984 मध्ये हनुमंतराव समिती¹⁵

पंचायती राज संस्थांचा घटनात्मक प्रवास :-

राजीव गांधी सरकार :

हे 'रिवाइटलाइजेशन ऑफ पंचायती राज इंस्टिट्यूशन फॉर डेमोक्रेसी एण्ड डेव्हलपमेंट' या विषयावर अध्ययनासाठी राजीव गांधी सरकारने 1986 साली एल.एम. सिंघवी यांच्या अध्यक्षतेत सिंघवी समिती स्थापन केली. या समितीने दिलेल्या सुचनेनुसार पंचायती राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी 64 वे संविधान संशोधन विधेयक संसदेत मांडले. प्रस्तुत पंचायती विधेयक लोकसभेत मंजूरही झाले. परंतु, ते राज्यसभेत मंजूर झाले नाही. त्यामुळे या प्रयत्नात पंचायतींना घटनात्मक दर्जा मिळू शकला नाही.¹⁶

व्ही. पी. सिंह सरकार :

राजीव गांधी यांच्या सरकारनंतर नोव्हेंबर 1989 सत्तेवर आलेल्या व्ही.पी. सिंह प्रधानमंत्री असलेल्या राष्ट्रीय आघाडी सरकारने पंचायती राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी पावले उचलली. पंचायत व्यवस्था सामर्थ्यवान बनविण्यासाठी 1990 मध्ये मुख्यमंत्र्यांचे संमेलन घेण्यात आले. त्यात पंचायती राजला घटनात्मक दर्जा देण्याची सहमती मिळाली. 1990 मध्ये पंचायत राज संविधान संशोधन विधेयक लोकसभेत सादर केले. परंतु, संबंधित सरकार पडल्यामुळे हे विधेयक पारित होऊ शकले नाही.¹⁷

पी. व्ही. नरसिंहराव सरकार :

व्ही. पी. सिंह यांचे आघाडी सरकार पडल्यानंतर 1991 मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव यांचे सरकार आले. त्यांनीही पंचायती राजला वैधानिक दर्जा देण्याच्या कार्यात आपली सर्व ताकद लावली. 22 डिसेंबर, 1992 ला हे विधेयक लोकसभेत व 23 डिसेंबर, 1992 ला राज्यसभेत पारित झाले. त्यानंतर 17 राज्यांच्या स्वीकृतीनंतर 20 एप्रिल, 1993 ला राष्ट्रपती शंकर दयाल शर्मा द्वारे या विधेयकाला मंजूरी देण्यात आली. ही संविधाची 73 वी घटना दुरुस्ती 24 एप्रिल, 1993 ला संपूर्ण देशात लागू करण्यात आली¹⁸ अशाप्रकारे अनेक समिती, अनेक अहवाल, अनेक शिफारशी, अनेक सरकार यांच्या अथक प्रयत्नानंतर पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला.

पंचायती राज व्यवस्थेची संरचना :

1) संविधान कलम 243(अ) नुसार प्रत्येक ग्रामपंचायती मध्ये एका गावसभेची निर्मिती केली जाईल. ग्रामसभेत गावातील 18 वर्ष पूर्ण झालेले मतदार यांचा समावेश असेल. ग्रामसभेचा अध्यक्ष हा सरपंच असतो. ग्रामसभा बोलवण्याचा व ग्रामसभेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान भूषविण्याचा अधिकार हा सरपंचाला असतो. ग्रामसभा ही वर्षातून किमान चार बैठका घेईल. त्या बैठका या 26 जानेवारी— प्रजासत्ताक दिन, 1 मे— महाराष्ट्र दिन, 15

ऑगस्ट— स्वातंत्र्य दिन व 2 ऑक्टोबर— गांधी जयंती अशा व्हाव्यात त्याच प्रमाणे 2 बैठका स्त्रियांच्या होतील असे नमूद आहे.

2) ग्रामसभेचे कार्य :

1. ग्रामिण विकास कार्यक्रमाचे क्रियान्वयन करणे, गावाच्या आवश्यकतेनुसार त्यात प्राथमिकता ठरविणे.
2. ग्रामपंचायतीच्या कार्यामध्ये पारदर्शिता आणणे.
3. गावात सौहार्दपूर्ण वातावरण निर्माण करणे
4. येणाऱ्या वित्तीय वर्षाचे बजेट वर विचार विमर्श करणे.
5. ग्रामपंचायतीच्या सदस्यांकडून खर्चाचे हिशोब घेणे.

ग्रामपंचायत प्रथम स्तर :

ग्रामपंचायत ही गाव पातळीवर कार्य करते. पंचायत व्यवस्थेतील सर्वात खालचा स्तर म्हणजे ग्रामपंचायत होय. किमान 600 लोकसंख्या असलेल्या गावात ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते. 600 पेक्षा कमी लोकसंख्या असणाऱ्या गावांमध्ये दोन ते तीन गावे मिळून एक ग्रामपंचायत तयार केली जाते. मात्र डोंगराळ भागासाठी ही संख्या 300 ठेवली आहे. ग्रामपंचायत सदस्यांची संख्या कमीत कमी 6 व जास्तीत-जास्त 17 असते. सदस्यांची संख्या गावाच्या लोकसंख्येवरून निर्धारित केली जाते.¹⁹ ग्रामपंचायतीचा कार्यकारी प्रमुख हा सरपंच असतो. ग्रामपंचायतीमधून निवडून आलेले सभासद आपल्यातूनच सरपंच व उपसरपंचाची निवड करतात.

ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नाची साधने :

1. ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील घरे व मोकळ्या जागा यावरील कर.
2. व्यवसाय कर, यात्रा कर, जनावरांच्या खरेदी-विक्री वरील कर.
3. जमीन महसुलाच्या प्रमाणात राज्यसरकारकडून मिळणारे अनुदान.

ग्रामपंचायतीचे कार्य :

1. गावात रस्ते बांधणी, रस्ते दुरुस्ती करणे, दिवाबत्तीची सोय करणे.
2. जन्म, मृत्यू व विवाह यांची नोंद ठेवणे.
3. सार्वजनिक स्वच्छता, सांडपाण्याची व्यवस्था करणे.
4. पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे.
5. शिक्षण तसेच आरोग्य विषयक सोयी पुरविणे.
6. शेती विकासाच्या व पशुधन सुधारणेच्या योजना अंमलात आणणे.
7. गावाचा बाजार, जत्रा, उत्सव, संदल, उरूस यांची व्यवस्था ठेवणे.

पंचायत समिती मधला स्तर :

पंचायत राज व्यवस्थेत गाव व जिल्हा स्तरांमधला स्तर म्हणजे पंचायत समिती होय. पंचायत समिती ही ग्रामपंचायत व जिल्हापरिषद यात समन्वय निर्माण करणारी संस्था आहे. पंचायत समितीच्या सदस्यांची निवड

ग्रामपंचायतीचे सदस्य करित असतात. साधारणतः 75000 ते 1 लाख लोकसंख्येसाठी किंवा 100 ते 125 गावांसाठी एक पंचायत समितीची स्थापना केली जाते. (ही संख्या महाराष्ट्राच्या संदर्भात आहे. राज्यपरतचे ती वेगळी राहू शकते.) पंचायत समितीच्या मतदार संघाला गण असे म्हणतात. 17500 लोकसंख्येचा एक गण असतो. प्रत्येक गणातून एक सदस्य निवडल्या जातो.²⁰

पंचायत समितीच्या उत्पन्नाची साधने:

1. राज्य सरकारकडून मिळणारे अनुदान
2. स्थानिक कर
3. बाजाराद्वारे मिळणारा कर
4. जिल्हा परिषदेद्वारे मिळणारे अनुदान
5. पंचायत समितीद्वारे लावले गेलेले कर
6. नदी घाटांपासून मिळणारे कर
7. सरकारद्वारे विविध योजनांसाठी मिळणारी धनराशी

पंचायत समितीची कार्ये

1. ग्रामिण विकास कार्यक्रमाचे क्रियान्वयन तसेच मूल्यांकन करणे.
2. कृषी बीयाणे, केंदाचे संचालन, वितरण तसेच निरीक्षण करणे.
3. प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे संचालन करणे.
4. कृषी ऋण व्यवस्था करणे तसेच कुटीर तथा लघु ग्राम उद्योगांचा विकास करणे.
5. शौचालये निर्माण करणे.
6. गोबर गॅस तसेच धुररहीत शेगड्यांचे वितरण.
7. कीटकनाशक औषधांचे वितरण करणे.

जिल्हा परिषद- तिसरा स्तर

पंचायती राज व्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे जिल्हा परिषद होय. पंचायती संख्या व राज्य सरकार यांच्यामधील हा दूवा होय. जिल्हा परिषद पंचायत राज्य व्यवस्थेतील शिखर संस्था आहे. यात प्रौढ मतदार पद्धतीने कमीत कमी 50 व जास्तीत-जास्त 75 सभासद असतात. साधारणतः 40,000 लोकसंख्येमागे एक सभासद निवडला जातो. जिल्हा परिषदेचे सभासद आपल्यातील एकाची निवड अध्यक्ष म्हणून व एकाची उपाध्यक्ष म्हणून करित असतात.²¹

जिल्हा परिषदेची उत्पन्नाची साधने किंवा स्रोत :

1. केंद्र व राज्य सरकारद्वारा मिळणारे अनुदान
2. जिल्हा पंचायतद्वारा क्षेत्रिय पंचायतीपासून केलेली वसूली
3. अखिल भारतीय संस्थाद्वारे मिळणारे अनुदान
4. प्रशासनिक ट्रस्टद्वारे मिळणारे उत्पन्न

जिल्हा परिषदेची कार्ये :

1. जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायती व पंचायत समिती यांच्यामध्ये समन्वय निर्माण करून ठेवणे.
2. राज्य सरकारद्वारे दिले जाणारे अनुदान पंचायत समितीमध्ये वितरीत करणे.
3. पंचायत समितीच्या बजेटचे पर्यवेक्षण करणे.
4. कृषि विकासासाठी कार्य करणे.
5. समाजिक विकासासाठी कार्य करणे.

6. ग्रामनियोजन, आरोग्य व्यवस्था तसेच शिक्षण व्यवस्था यासाठी कार्य करणे.
7. नैसर्गिक आपत्ती क्षेत्रासाठी विशेष कार्यक्रम राबविणे.

अशाप्रकारे पंचायती राज व्यवस्थेचे स्तरिकरण करून कार्याचे देखिल स्तरिकरण केलेले आहे. जिल्हा पातळीपासून ग्रामपातळीपर्यंत अधिकार सुयोग्यरितीने वितरित करून व्यवस्थित संरचना तयार करण्यात आलेली आहे. त्यानंतर पंचायतराज व्यवस्थेला मिळालेल्या घटनात्मक अधिकारात काय नमूद आहे याचे विवेचन पुढील प्रमाणे—

73 वी घटनादुरुस्ती अधिनियम 1992-93

भारतीय संविधानात झालेल्या अनेक महत्त्वपूर्ण दुरुस्त्यांमधील एक महत्त्वपूर्ण घटना दुरुस्ती म्हणजे 73 वी घटना दुरुस्ती. 1992 मध्ये झालेल्या या 73 व्या घटना दुरुस्तीने ग्रामिण शासन व्यवस्थेला घटनेत स्थान दिले. भारतीय संविधानाच्या 9 व्या भागात कलम 243 ते 243 (ओ) ही कलमे नव्याने समाविष्ट करण्यात आली. तसेच पंचायतीराज व्यवस्थेकडे 29 बाबी हस्तांतरीत करण्यात आल्या. ज्या 11 वी नविन अनुसूची तयार करून त्यात समाविष्ट करण्यात आल्या.

1. **कलम 243 व्याख्या :-** या कलमामध्ये ग्राम, ग्रामसभा, मधली पातळी, पंचायत, पंचायत क्षेत्र, जिल्हा, लोकसंख्या इत्यादी घटकांच्या व्याख्या देण्यात आलेल्या आहेत.
2. **कलम 243(ए) - ग्रामसभा :-** यात गावामध्ये गावप्रमुखाने गावातील मतदान करणाऱ्या व्यक्तींची एक ग्रामसभा स्थापन करावी. जी वर्षातून दोनदा (किमान) आयोजित केली जाईल.
3. **कलम 243(बी) - पंचायतीची स्थापना :-** या कलमात प्रत्येक राज्यात त्रिस्तरीय पंचायतीची स्थापना केली जाईल ज्यात ग्रामस्तरावर—ग्रामपंचायत, मधल्या स्तरावर पंचायत समिती किंवा तालुका पंचायत तर जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद असेल. 20 लाखांपेक्षा कमी लोकसंख्या असणाऱ्या राज्यात मध्यम स्तरावर पंचायत स्थापन केल्या जाणार नाही.
4. **कलम 243(सी) - पंचायतीची स्थापना :-**यात राज्य विधीमंडळ पंचायतीची स्थापना करतात. प्रतिनिधी व लोकसंख्या गुणोत्तर संपूर्ण राज्यभर सारखेच ठेवतील. ग्रामस्तरावर प्रत्यक्ष तर ब्लॉक स्तर व जिल्हा स्तरावर अप्रत्यक्षपणे निवडणूका घेतील. ग्रामपंचायतीचा सरपंच व पंचायत समितीचे सभापती हे जिल्हापरिषदेचे पदसिद्ध सदस्य असतील.
5. **कलम 243(डी) - जागांमध्ये आरक्षण :-** या कलमाद्वारे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अनुसूचित जाती-जमातीतील महिला, खुल्या प्रवर्गातील महिला यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात तर महिलांसाठी किमान 1/3 (एक तृतीयांश) जागा आरक्षित ठेवाव्या. हा अधिकार राज्य विधीमंडळाला देण्यात आलेला आहे.

6. **कलम 243(इ) - पंचायतीचा कार्यकाल :-** पंचायतीच्या तिन्ही स्तरावरील संस्थांचा कार्यकाल 5 वर्षांचा असेल. पंचायत बरखास्त झाल्यास 6 महिन्यांच्या आत निवडणूका घेणे बंधनकारक असेल. सर्वसामान्य कार्यकाल पूर्ण होण्याआधीच विसर्जित झालेल्या पंचायतीच्या जागी येणारी पंचायत उर्वरित कालखंडासाठी अस्तित्वात राहील.
7. **कलम 243(एफ) - सदस्यत्वासाठी अपात्रता :-** या कलमाद्वारे राज्यविधीमंडळाच्या सदस्यत्वासाठीच असणारी पात्रता पंचायती संस्थांनाही लागू करण्यात आली. फक्त वय मर्यादा पंचायतीची 21 वर्षे ठेवण्यात आली. राज्य विधीमंडळाने निवडणूका प्रयोजनार्थ अमलात आणलेल्या अपात्रतेचा कायदा हा पंचायतींनाही लागू असेल.
8. **कलम 243(जी)- पंचायतीचे अधिकार, प्राधिकार व जबाबदाऱ्या:-** संविधानातील तरतुदींच्या मर्यादा सांभाळून राज्य विधीमंडळ आवश्यक ते कायदे करून पंचायती संस्थांना अधिकार प्रदान करतील. संविधानाने एकूण 29 विषयांची यादी ही पंचायतीराज व्यवस्थेला दिलेली आहे. ती पुढील प्रमाणे—
  - i. कृषी विस्तारासह, कृषी
  - ii. जमीन सुधारणा, जमीन सुधारणांची अंमलबजावणी, जमिनीचे एकत्रीकरण व मृदा संधारण
  - iii. लहान पाटबंधारे, पाण्याचे व्यवस्थापन व पाणलोट क्षेत्रविकास
  - iv. पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय व कुक्कुटपाल
  - v. मत्स्यव्यवसाय
  - vi. सामाजिक वनीकरण व क्षेत्र वनीकरण
  - vii. गौण- वन उत्पादन
  - viii. लघुउद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योगासह
  - ix. खादी ग्रामोद्योग व कुटीरोद्योग
  - x. ग्रामीण गृहनिर्माण
  - xi. पिण्याचे पाणी
  - xii. इंधन व वैरण
  - xiii. रस्ते, नाले, पुल जलमार्ग व दळणवळणाची अन्य साधने
  - xiv. ग्रामीण विद्युतीकरण, विद्युत वितरणासह
  - xv. अपारंपारिक उर्जा साधने
  - xvi. गरिबी हटाव कार्यक्रम
  - xvii. शिक्षण प्राथमिक व माध्यमिक शाळासह
  - xviii. तांत्रिक प्रशिक्षण व व्यवसाय शिक्षण
  - xix. प्रौढ व अनौपचारिक शिक्षण
  - xx. ग्रंथालये
  - xxi. सांस्कृतिक कार्य
  - xxii. बाजार व जत्रा
  - xxiii. आरोग्य व स्वच्छता, रूग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व दवाखाने यासह
  - xxiv. कुटूंब कल्याण
  - xxv. महिला व बालविकास

- xxvi. समाजकल्याण, अपंग व मानसिक वाढ खुंटलेल्यांच्या कल्याणासह
- xxvii. दुर्बल घटकांचे कल्याण व विशेषतः अनुसूचित जाती व जनजातींचे कल्याण
- xxviii. सार्वजनिक वितरण पद्धती
- xxix. सामाजिक मतांचे परिरक्षण²²
9. **कलम 243(एच) – पंचायतीचा कर आकारण्याचा आणि निधी संबंधीचा अधिकार :-** राज्य विधीमंडळ कायदा करून पंचायती कायद्याच्या मर्यादा सांभाळून कर, जकाती व पथकर आकारण्याचा आणि वापरण्याचा अधिकार देईल. राज्य शासनाने लादलेले कर, जकाती कायद्याच्या मर्यादेत पंचायतीकडे सोपविले जाईल. राज्यांच्या संचित निधिमधून पंचायतींना अनुदान देण्याची तजविज करेल.
10. **कलम 243(आय) – राज्य वित्त आयोग :-** या कलमाद्वारे 73 वी घटना दुरुस्तीचा कायदा अंमलात आल्यापासून 1 वर्षांच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्षे संपल्यानंतर पंचायतीच्या आर्थिक परिस्थितीचे परिक्षण करून शिफारशी करण्यासाठी राज्यपाल वित्त आयोगाची स्थापना करतील.
11. **कलम 243(जे) – पंचायतींचे लेखापरिक्षण :-** या कलमात पंचायती संस्थांचे लेखापरिक्षण करणे व त्यासंबंधी हिशोब ठेवणे यासाठी विधीमंडळ कायदा करून तरतूद करेल.
12. **कलम 243(के) – निवडणूक आयोग :-** या कलमात पंचायतींच्या स्तरावरील निवडणूकांसाठी राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना केली जाईल. या आयोगाद्वारे पंचायतींच्या सर्व निवडणूकांसाठी मतदार यादद्या तयार करणे, निवडणूकांचे संचालन, नियंत्रण करणे इत्यादी कार्ये पार पाडली जातील. या आयोगाचा प्रमुख राज्य निवडणूक आयुक्त असेल जो राज्यपालाद्वारे नियुक्त केला जाईल.
13. **कलम 243(एल) – संघराज्य प्रदेशांना लागू करणे :-** या कलमाद्वारे 73 वी घटना दुरुस्ती विधेयक हे संघराज्य प्रदेशांनाही लागू असेल. संघराज्याला लागू करतांना राष्ट्रपती देखील जाहीर सुचनेद्वारे संघराज्यात कोणत्या तरतूदी लागू करव्यात याबाबतचे निर्देश देऊ शकतील.
14. **कलम 243(एम) – काही क्षेत्रांना लागू नाही :-** 73 वी घटना दुरुस्ती विधी हा जम्मू-काश्मिर, नागालँड, मेघालय, मिझोरम या राज्यांना लागू नसेल. तसेच राज्यातील अनु. क्षेत्रे व आदीवासी क्षेत्रे, जिल्हा परिषद असलेले मणिपूर मधील पर्वतीय क्षेत्र, दार्जिलिंग, गोरखा पर्वतीय परिषद असलेला पश्चिम बंगाल दार्जिलिंग जिल्हा यांचा समावेश होतो. परंतु, या कायद्यात काही बदल करून संसद या भागासाठी कायदा करून अनु. क्षेत्राला कायदा लागू करू शकते. 1996 मध्ये पंचायतींच्या तरतूदींचा कायदा संमत केला जो पेसा म्हणून ओळखल्या गेला (Panchat extension to

scheduld area act 1996) हा कायदा 24 डिसेंबर, 1996 ला लागू करण्यात आला.

15. **कलम 243(एन) – पंचायत आणि सध्याचे कायदे चालू राहणार :-** पंचायतींच्या घटनात्मक कायदा तयार होण्यापूर्वी काही राज्यांनी पंचायत व्यवस्था स्वीकारून त्यासंबंधी कायद्यांची अंमलबजावणी केलेली होती. त्यामुळे या कलमाद्वारे असे नमूद करण्यात आले की, 73 वे विशोधन अधिनियम लागू झाल्यापासून 1 वर्षे संपेपर्यंत लागू राहतील. त्यानंतर संपूर्ण राज्यांना 73 व्या विशोधनानुसार पंचायतीचा स्वीकार करावा लागेल.
16. **कलम 243(ओ) – निवडणूकींच्या बाबतीत न्यायालयाने हस्तक्षेप करण्यास बंदी :-** या कलमानुसार मतदार संघाचे परिसीमन आणि अशा मतदार संघांना जागा वाटून देणे याबाबत केलेल्या कोणत्याही कायद्याच्या वैधतेला न्यायालयात आवाहन देता येणार नाही.²³

पंचायती राज व्यवस्थेत झालेली परिवर्तने :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून ते पंचायतींना संविधानिक दर्जा मिळेपर्यंत तसेच संविधानिक दर्जा मिळाल्यापासून ते आजतागायत पंचायत व्यवस्थेला सशक्त बनविण्यासाठी केंद्रस्तरावर खूप प्रयत्न करण्यात आले. अनेक राज्यांचाही याला सकारात्मक सक्रिय प्रतिसाद मिळाला. पंचायतींना संविधानिक दर्जा मिळण्यापूर्वीच अनेक राज्यांनी पंचायती व्यवस्था राज्यात लागू केली. संविधानिक दर्जा मिळाल्यानंतर उर्वरित राज्यांनीही या व्यवस्थेचा स्वीकार केला. ज्या राज्यांना तसेच काही भागाला ही व्यवस्था लागू नव्हती.

पेसा कायद्याद्वारे त्यांनाही पंचायती राज व्यवस्थेत अंतर्गत आणण्यात आले. स्थानिक स्तरावर शासनव्यवस्था निर्माण झाल्यामुळे पंचायत राज व्यवस्थेत व स्थानिक पातळीवर अनेक परिवर्तने झाली ती खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1. स्थानिक पातळीवर शासनव्यवस्था झाल्यामुळे ग्रामिण जनतेला शासनप्रक्रिया जवळून बघता आली.
2. शासन व्यवस्थेत जनतेचा सहभाग वाढविल्यामुळे जनतेमध्ये राजकीय प्रक्रियेप्रती सहजगता व आत्मियतेची भावना निर्माण झाली.
3. सर्वसामान्य जनतेमध्ये राजकीय जागृती निर्माण झाली. त्यामुळे राजकीय व्यवस्थेत त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढू लागला.
4. पंचायती राज व्यवस्थेत आरक्षण दिल्यामुळे मागासलेल्या अनुसूचित जाती-जमातींचेही प्रतिनिधी समोर येऊ लागले. त्यांचेही राजकीय शासनव्यवस्थेतील प्रतिनिधीत्वात वाढ झाली.
5. महिला आरक्षणांमुळे अनेक स्तरावरील महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला. महिला प्रतिनिधी मोठ्या प्रमाणात समोर येऊ लागल्या.
6. 14 व्या वित्त आयोगाद्वारे केंद्र सरकारद्वारे मिळणारा निधी हा ग्रामपंचायतीला दिला गेला.

ग्रामिण विकासासाठी खूप मोठा निधी केंद्र सरकार खर्च करते आहे.

7. 14 व्या वित्त आयोगाद्वारे ग्रामपंचायत विकास योजनेसाठी लाखो करोडो रूपयांचा निधी निर्धारित करण्यात आलेला आहे.
8. केंद्र सरकार पंचायती राज व्यवस्थेचा सशक्तीकरणासाठी संसद आदर्श ग्राम योजना, ग्रामसभा सशक्तीकरण, ग्रामविकास योजना, सबकी योजना सबका साथ अशा अनेक योजना राबविते आहे.

वरिल सर्व परिवर्तने, कार्ये, योजना बघता आजचे चित्र सशक्त ग्रामचे दिसायला हवे होते. कार्ये भरपूर करण्यात आली. तेथे कुठलीच कमतरता जाणवत नाही. तसेच त्याची अंमलबजावणीही उत्तमप्रकारे केलेली आढळते. परंतु, आजचा ग्रामिण भारत एवढ्या योजना, एवढी कार्ये, एवढा निधी मिळूनही प्रगतीच्या रांगेत खुप समोर आला नाही. प्रगती झाली नाही असे नाही. परंतु, प्रयत्न व लागलेला निधी या तुलनेत त्या प्रगतीचे पारडे नेहमीच कमतरतेकडे झुकते. या सर्व व्यवस्थेचा, शासन योजनेचा सखोल अध्ययन केले असता काही प्रमुख अडथळे प्रकर्षाने जाणवतात. ज्यामुळे यांच्या प्रगतीचा मार्ग अवरोधीत झालेला दिसतो. ती अडथळे, त्या समस्या खालील प्रमाणे नोंदविता येतील.

पंचायत राज व्यवस्थेतील समस्या व त्याचे परिणाम:

1. पंचायती राज व्यवस्था निर्माण करून पंचायतीची संरचना तर उभारण्यात आली. परंतु, त्या संरचनेला तेथिल प्रतिनिधीला अधिकारांचे वितरण मात्र झालेले नाही. हे प्रतिनिधी फक्त केंद्र व राज्य विधीमंडळाच्या कायद्यांचे अंमलबजावणीदार आहेत. कायदा किंवा योजना निर्माते नाही.
2. पंचायत व्यवस्थेसाठी संविधानात एकूण 29 विषयांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. परंतु, हे सर्वच 29 विषय पंचायतीकडे सुपूर्द करण्यात आलेले नाही. त्यावर अजूनही राज्यसरकारचे अधिकार आहेत.
3. पंचायत राज व्यवस्थेला कर आकारणीचा व तो स्वतः वापरण्याचा अधिकार नाही. त्यामुळे पंचायती राज व्यवस्थेला राज्य सरकारच्या व केंद्र सरकारच्या निधीवरच अवलंबून राहावे लागते. निधी मिळतो परंतु, त्याबाबत जबाबदारीत्व नसते. कारण निधी गोळा करण्यात त्याचे योगदान कमी असते. म्हणजेच मनुष्य स्वतः कमविलेला पैसा ज्या हिशोबाने खर्च करतो तसा सहज मिळालेला पैसा नाही. त्यासाठी पंचायतींना स्वतःचा फंड असावा. स्वतः कर गोळा करण्याचा अधिकार असावा जेणे करून पंचायतींना जबाबदारीत्व मिळेल.
4. निधीसाठी इतरांवर विसंबून असल्यामुळे कामात दिरंगाई होते. ज्या गोष्टीची जेव्हा गरज असते तेव्हा ती होत नाही.

5. अशिक्षितपणा, उच्च शिक्षणाचा अभाव, पारंपारिक राजनीतीद्वारे शासन यामुळे शासनव्यवस्थेत नाविण्याचा, आधुनिकतेचा अभाव जाणवतो. जसे आजवर चालत आले तसेच कार्य करण्याकडे प्रतिनिधींचा कल दिसतो.
6. गरिबी, बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे ग्रामीण जनतेचा पूर्ण वेळ स्वतःच्या पोटाची खळगी भरण्यात जातो. त्यामुळे राजकीय व्यवस्था, शासन निर्णय या बाबींविषयी विचार करण्यास वेळच नसतो व क्षमताही नसते.
7. राज्यात पंचायतींचे सदस्य व पदाधिकाऱ्यांमध्ये असंमजस्याची परिस्थिती असते. त्यामुळे विकासकार्यात मोठा अडथळा निर्माण होतो.
8. या सर्वाना खूप मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करणारी समस्या म्हणजे भ्रष्टाचार. भ्रष्टाचारामुळेच अनेक समस्या निर्माण होतात. निधी ज्या प्रमाणात मिळतो त्याप्रमाणातच खर्च होत नाही. त्यातील मोठा भाग हा मध्येच गाळला जातो. त्यामुळे जनतेपर्यंत पोहोचलेला निधी वा त्यातून झालेले कार्य हे फार निकृष्ट दर्जाचे असते.
9. पंचायत राज व्यवस्थेतील प्रतिनिधींना मिळणारे मानधन हे अगदीच तुटपूजे नाहीच्या बरोबर आहेत. प्रतिनिधी आपला पूर्ण वेळ पंचायतीच्या कार्यासाठी देतात. परंतु, त्या प्रमाणात त्यांना मोबदला दिला जात नाही.

अशा अनेक समस्या आहेत. ज्या पंचायत राज प्रणालीला विकास प्रवाहापासून मागे ओढते आहे. परंतु, या समस्या न सोडवता येईल इतक्या जटील स्वरूपात नाही. त्यावर योग्य उपाय योजना करण्यात आल्या तर त्या अवश्य सुटतील व गांधीजींनी व सोबतच आपण सर्व भारतीयांनी बघीतलेले ग्राम स्वराज्य, ग्राम विकासाचे स्पष्ट नक्कीच पूर्ण होऊ शकेल.

पंचायत राज व्यवस्थेतील समस्येवरील उपाय योजना:

1. संविधानाने पंचायत राज व्यवस्थेसाठी दिलेले 29 विषय हे पंचायत व्यवस्थेकडे सुपूर्द करणे तसेच त्यांना त्या विषयावर कायदे करण्याचा योजना तयार करण्याचा अधिकार देण्यात यावा.
2. पंचायत व्यवस्थेला कर वसूल करण्याचा अधिकार देण्यात आला तर यांना निधीसाठी केंद्र व राज्यांवर विसंबून राहावे लागणार नाही.
3. त्यांच्या कार्यक्षेत्राच्या अधिकाराच्या म्हणजेच कर आकारणीच्या क्षेत्र मर्यादा वाढविण्यात याव्या. त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करण्यात यावे.
4. ग्राम पातळी म्हणजे शासन व्यवस्थेतील सर्वात खालीची पातळी. त्यामुळे त्यांचा वरिल अधिकाऱ्यांवर प्रतिनिधींवर दबाव पडत नाही. कारण त्यांना त्याप्रमाणात अधिकार नाही. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या आमदार, खासदार यांच्या प्रभावाच्या साहाय्याने कार्य करावी लागतात. गाव

पातळीवरील नेत्यांना वरिल अधिकार मिळाले तर त्यांना पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेकडे येरझान्या माराव्या लागणार नाही व इतरांच्या प्रभावावर विसंबून राहावे लागणार नाही.

5. प्रतिनिधींना शासनव्यवस्था, शासन कार्य, शासन योजना ह्यांची संपूर्ण माहिती देणारे प्रशिक्षण देण्यात यावे. प्रतिनिधी निवडून आल्यावर त्याला प्रशिक्षण दिल्या गेले तर त्याला संपूर्ण माहिती मिळेल. तो त्याच्या कार्यासाठी साक्षर व सक्षम होणार.
6. स्थानिक पातळीवरील विशेष करून ग्रामिण शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याची गरज आहे. उत्तम दर्जा नसल्यामुळे विद्यार्थी राज्य पातळी व देशाच्या पातळीवरील स्पर्धामध्ये कमी पडतात.
7. ग्रामीण युवा हा मोठ्या प्रमाणात दिशाहीन झालेला आहे. त्यांना योग्य दिशा देऊन विकास कार्यात त्यांना सहभागी करून घेता येईल.
8. शालेय पातळी पासून ते पदवी अभ्यासक्रमामध्ये पंचायती राज संस्था यांना स्थान देण्यात यावे. म्हणजे लहान वयापासूनच ते स्थानिक शासनव्यवस्थे विषयी शिकतील. त्यामुळे ग्रामिण भागातील येणारी पिढी ही साक्षर व सक्षम होईल. व त्यांच्या राजकीय जाणिवा प्रगल्भ होतील, विचारक्षमता वाढेल.

अशाप्रकारे अनेक उपाय योजना योजून असलेल्या समस्येवर मात करता येईल.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे पंचायत राज व्यवस्थेचा इतिहास, संरचना तिचे कार्य, अधिकार, समस्या, दुष्परिणाम, समस्येवरील उपाय, योजना या सर्व मुद्द्यांवर पंचायत राज व्यवस्था स्पष्ट केल्या गेली

73 व्या घटना दुरुस्तीचे विश्लेषण बघता अत्यंत सक्षम अशी पंचायत व्यवस्था संविधानाने तयार केली. परंतु, तिची अंमलबजावणी व नंतर येणाऱ्या समस्यांमुळे ती आजतागायत पाहिजे त्या प्रमाणात स्वतःचा विकास साधू शकली नाही. पंचायत राज व्यवस्थेला संविधानिक दर्जा मिळून आता 29 वर्षे पूर्ण झालेली आहे. पंचायत राज व्यवस्थेला यशस्वी करण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न चालू आहे. अनेक परिवर्तने स्वीकारत आजची पंचायत राज व्यवस्था उभी आहे. पंचायतीने अनेक गोष्टी साध्य करायच्या बाकी आहे. पंचायतींना अजून मैलाचा दगड गाठायचा आहे. त्याला येणारी भावी पिढी तयार करणे व आजच्या समस्या सोडविणे प्रामुख्याने गरजेचे आहे. तेव्हाच गांधीजींचे ग्राम स्वराज्याचे स्वप्न साकार होईल व त्यांना खरी श्रद्धांजली मिळेल. कारण गांधीजींचे ग्रामिण भागातील कार्य अतुलनिय होते. त्यांनीच ग्रामस्वराज्याद्वारे रामराज्य स्थापन्याचे विचार मांडले होते. आजचे पंचायत राज हे गांधीजींच्या विचारांची देण आहे.

Bibliography:

1. पंचायती राज का इतिहास एवं विकासक्रम <http://wonderhindi.com>, page-1
2. पंचायती राज व्यवस्थेचा पूर्व इतिहास— <http://mr.vikaspedia.in> (लेखक—वॉटररोड ऑगनायझेशन ट्रस्ट) page-1
3. कित्ता— पृ. 1
4. कित्ता— पृ. 1
5. कित्ता— पृ. 1
6. कित्ता— पृ. 1
7. कित्ता— पृ. 1
8. पंचायती राज : वर्तमान संदर्भ में एक विश्लेषणात्क अध्ययन ..... कपिल देव पृ. 1
9. लक्ष्मीकांत, एल, इंडियन पॉलिटी, पूणे : के सागर, पब्लिकेशन, 2017 पृ. 473
10. कित्ता— पृ. 473
11. कित्ता— पृ. 473
12. कित्ता— पृ. 473
13. सिंह. ना.प्र., कुमार अ., जमन अ. राजनीतिविज्ञान UGC NET १ मेरठ : अरिहंत पब्लिकेशन. पृ. 641
14. लक्ष्मीकांत, एल, इंडियन पॉलिटी, पूणे : के सागर, पब्लिकेशन, 2017 पृ. 472
15. कित्ता— पृ. 473-475
16. कित्ता— पृ. 476
17. कित्ता— पृ. 476
18. कित्ता— पृ. 476
19. ग्रामपंचयत— <http://mr.m.wikipedia.org>
20. पंचायत समिती— <http://mr.m.wikipedia.org>
21. जिल्हा परिषद— <http://mr.m.wikipedia.org>
22. जाधव तुकाराम, 'भारतीय संविधान आणि राजकारण', पुणे : युनिक अॅकॅडमी 2019 पृ. 214
23. गायकवाड, प्रदीप, भारताचे संविधान, नागपूर : समता प्रकाशन 2010 पृ. 318-325

संदर्भ :-

1. गायकवाड, प्रदीप, 'भारताचे संविधान', नागपूर: समता प्रकाशन 2010
2. जाधव तुकाराम, शिरपूरकर महेश, 'भारतीय संविधान आणि राजकारण', पुणे : खद युनिक अॅकॅडमी, 2019
3. जोशी स्मिता, म्हस्के विद्या, 'भारतीय राजव्यवस्था विशेषतः महाराष्ट्राच्या संदर्भात', पुणे : प्रगती बुक्स प्रा. लि.
4. काळे भा.रा., 'भारताचे संविधान', औरंगाबाद : संदर्भ प्रकाशन
5. कोळंबे रंजन, 'भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन', पुणे : भगीरथ प्रकाशन, 2019
6. लक्ष्मीकांत एल. 'इंडियन पॉलिटीक्स', (पुणे : के सागर पब्लिकेशन, 2017

7. सिंह ना.प्र., कुमार अ. जमन अ., राजनीति विज्ञान, मेरठ : अरिहंत पब्लिकेशन

Research Paper :

- Panchyati Raj Institutions in India ..... A Scoping Study for the World Bank
- Iuncelioing of Panchayati Raj Institution in India : A Status Paper..... Dwivedi Dr. Ritesh
- पंचायतीराज : वर्तमान संदर्भ में एक विश्लेषणात्मक अध्ययन .... कपिल देव
- Indusiuchess in the Panchyati Raj Institutions N. Sukumar, L. David

YouTube Channels :

1. दृष्टि द व्हिजन- पंचायती राज और उसका विकास

2. Study 91 – स्थानिक स्वशासन- पंचायती राज व्यवस्था
3. Study 91 – पंचायती राज
4. ध्येय IAS – पंचायती राज कानून और असलियत
5. TEDx – A village the world should be proud of Popatrao Pawar at TED- Gateway 2013
6. TEDx – Young Surpach. Rural roots and reformation lohakti sharmal. TEDx RGPV
7. Study IQ – Gram Panchyat Development Plan सबकी योजना सबका विकास
8. Sansad TV- Desh Deshantar गाँव मे कितना स्वराज
9. Sansad TV- Desh Deshantar – हमारी पंचायत
10. प्रा.डॉ. रक्षा महाजन, एम.ए., बी.एड, सेट, पीएच. डी., असि. प्रोफेसर, लोकसेवा महिला कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, खैरी (पन्नासे), तह. हिंगणा, जि. नागपूर